

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण कार्यमा विभिन्न निकायहरूको दायित्व

-प्रफुल्लमान सिंह प्रधान

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण कार्यमा विभिन्न निकायहरूको दायित्वबारेमा चर्चा गर्नु अघि वातावरण संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान वस्तु-स्थिति व्यवस्था इत्यादिको विश्लेषण गरी सो व्यवस्थाले प्रभावकारी रूपमा स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई संरक्षण गर्न सकेको छ वा छैन, यदि छैन भने के कस्ता बाधा अडचन वा समस्याहरू छन् भन्ने सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा जानकारी हासिल गर्न अत्यावश्यक छ। हुन त संरक्षित स्मारक क्षेत्र भन्नाले उक्त क्षेत्रभित्र रहेका स्मारकहरू, स्मारक वरिपरिका भवनहरू तथा अन्य सम्बन्धित क्रियाकलापहरूलाई समेत जनाए तापनि यस कार्यपत्रमा स्मारक वरिपरिका भवनहरू तथा अन्य क्रियाकलापहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ।

१) संरक्षणका विद्यमान साधनहरू

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्नको लागि उपयोगी साधनहरूमध्ये प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, संरक्षित स्मारक क्षेत्रको व्यवस्था सम्बन्धी निर्देशिका, २०४१, नगर विकाससम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०४५ तथा नगर विकास समितिको प्रचलित मापदण्डलाई लिन सकिन्छ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३

स्मारक क्षेत्रलाई संरक्षण गर्ने कार्यको लागि प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको व्यवस्था गरिएको छ। स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई संरक्षण गर्ने कार्यमा सबै-भन्दा ठूलो भूमिका स्मारकको वरिपरि गरिने भवन निर्माण तथा अन्य क्रियाकलापहरूले खेलेको छ। यी निर्माण तथा अन्य क्रियाकलापहरूलाई आवश्यक नियन्त्रण गरी वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यको लागि यथेष्ट कानूनी व्यवस्था प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनले प्रदान गरेको देखिन्छ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा ऐनमा व्यवस्था गरिएको निम्न अनुसारका बुँदाहरू अति महत्त्वपूर्ण देखिन्छन्।

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले आफ्नो हक भोगको जग्गामा नयाँ घर वा भवन निर्माण गर्दा वा साबिक आकारप्रकारमा परिवर्तन हुने गरी आफ्नो घरको मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गर्दा त्यस्तो क्षेत्रभित्रको घर वा भवनको शैलीसित मिल्ने गरी पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्ड बमोजिम निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गर्नु पर्नेछ।
- (ख) पुरातत्त्व विभागले दिएको आदेश नमान्ने निर्माण,

मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गरेको भवन वा घर-लाई स्थानीय हाकिमले पैंतीस दिनको म्याद दिई भत्काउन आदेश दिन सक्नेछ । त्यस्ता आदेश उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले पैंतीस दिनभित्र श्री ५ को सरकारमा उजूरी दिन सक्नेछ ।

- (ग) कुनै प्राचीन स्मारक क्षेत्रभित्र रहेको निजी वा संस्थागत स्वामित्वको घर जग्गा श्री ५ को सरकारले स्मारक तथा स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षणको दृष्टिकोणले आवश्यक ठानेमा मूल्याङ्कनको आधारमा मूल्य दिई किन्न सक्नेछ ।
- (घ) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले टेलिफोन वा विद्युत लाइन जडान गर्न, खानेपानी वा ढलको लागि जमीन खन्न, सडक बनाउन वा मर्मत गर्न, चलचित्र सुटिङ्ग गर्न, पर्व मेला, नाचगान वा सवारीको साधन पार्किङ्ग गर्न वा पोष्टर तस्बीर राख्न पुरातत्व विभागले तोकिए बमोजिम स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।

नगर विकाससम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०४५

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा नगर विकाससम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०४५ को निम्न अनुसार बुँदाहरू अति महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

- (क) समितिले समय-समयमा स्पष्टरूपले सार्वजनिक रूपमा सूचना प्रकाशन गरी नगर योजना क्षेत्र-भित्र कुनै प्रकारको भवन, कार्यालय वा अन्य कुराहरूको नयाँ निर्माण गर्न वा विस्तार गर्न पुरातात्विक, धार्मिक, ऐतिहासिक स्थलहरू र आवादी तथा पति जग्गाहरू एवं अचल सम्पत्तिको उपभोग र प्रयोग गर्न आवश्यकता अनुसार नियमित नियन्त्रण वा निषेध गर्न सक्नेछ र त्यसरी नियमित नियन्त्रण वा निषेध गरिएका काम कुराहरू समितिको पूर्व स्वीकृति विना कसैले गर्न गराउनु हुँदैन ।
- (ख) समितिले नियमित नियन्त्रण वा निषेध गरेका काम

कुराहरू कसैले समितिको पूर्व स्वीकृत विना गरेमा वा समितिले स्वीकृत दिदा कुनै शर्त तोकी दिएको-मा त्यस्तो शर्त विपरीत हुने गरी गरेमा समितिले त्यस्तो काम तत्काल रोक्ने आदेश दिन सक्नेछ र त्यस्तो कामको सिलसिलामा कुनै निर्माण गरेको रहेछ भने समितिले ३५ दिनको म्याद दिई सम्बन्धित व्यक्तिलाई त्यसरी स्वीकृति विना वा शर्त विपरीत निर्माण गरेको जति भाग भत्काउन वा हटाउन आदेश दिन सक्नेछ ।

- (ग) कसैले समितिले नियमित नियन्त्रण वा निषेध गरेका काम कुराहरू समितिको पूर्व स्वीकृति विना गरेमा वा समितिले स्वीकृति दिदा कुनै शर्त तोकी दिएको भए त्यस्तो शर्त विपरीत हुने गरी गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई समितिले अपराधको गांभीर्यता र अभियुक्तको हैसियत हेरी बढीमा पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको व्यवस्थासम्बन्धी निर्देशिका, २०४१

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको परिधिभित्र रही संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने हेतुले पुरातत्व विभागले उपयुक्त निर्देशिकाको व्यवस्था गरिएको छ ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको व्यवस्था सम्बन्धित निर्देशिकामा उल्लेख गरिएका निम्नानुसार बुँदाहरू वातावरण संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा अति महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र बस, ट्रक, मिनीबस, कार जस्ता सवारी साधन पार्किङ्ग गर्न निषेध गरिएको छ ।
- (ख) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र निर्माण गरिने घरहरू पारम्परिक नेपाली शैलीको हुनु पर्ने ।
- (ग) झुँटा, चुना, सुकी, काठ, झिङ्गटी जस्ता पारम्परिक निर्माण सामग्री प्रयोग हुनु पर्दछ । 'क' र 'ख' क्षेत्रमा कुनै अवस्थामा पनि सिमेन्ट, लोहा जस्ता आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

(घ) नयाँ बन्ने घर मर्मत सुधार गरिने घरको उचाइ, झ्याल, बार्दली, छाना र कौसीको आकारप्रकार निर्देशिकामा तोकिए अनुसार हुनु पर्ने ।

काठमाडौं उपत्यका नगर विकास समितिको प्रचलित मापदण्ड

नयाँ घर निर्माण, मर्मत, थपघट, पुनर्निर्माण इत्यादिको लागि काठमाडौं उपत्यका नगर विकास समितिले ऐनको परिधिभित्र रही काठमाडौं उपत्यकाका तीनै नगरहरूको लागि मापदण्ड तोकेको छ ।

काठमाडौं तथा ललितपुर नगरका लागि प्रचलित मापदण्ड संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यको लागि पर्याप्त देखिदैन । नगर विकास समिति-को भक्तपुर नगरको लागि प्रचलित भवनसम्बन्धी निर्देशिकाले भने स्मारक क्षेत्रका वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा निकै सहयोग पुऱ्याउन सकिने देखिन्छ ।

(२) संरक्षणको विद्यमान वस्तुस्थिति

हालसम्म संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्ड विपरीत वातावरणलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी कैयौं नयाँ घरहरू निर्माण भएका छन् । आकार-प्रकार तथा शैलीमा परिवर्तन गरी पुनः निर्माण तथा सुधार गरिएका छन् । तोकिएको पारम्परिक निर्माण सामग्री प्रयोग नगरी आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गरी घरहरू बनेका छन् । यी सबै अनियमित कार्यहरू गर्ने उपर के हामीले कुनै कार्यवाही गर्न सकेका छौं ? ऐनमा व्यवस्था भए झैं मापदण्ड विपरीत बनेका कति घरहरू हामीले भत्काउन सकेका छौं ? स्मारक क्षेत्रमा निषेध गरिएका के कति क्रियाकलापहरूलाई हामीले प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न सकेका छौं ? यी सबै प्रश्नहरूको जवाफ सन्तोषजनक रूपमा दिन हामी असमर्थ छौं । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्नको लागि ऐन तथा नियमको व्यवस्था भए तापनि हामीले प्रभावकारी रूपमा ऐन नियमको प्रयोग गरी वातावरण संरक्षण गर्ने कार्य गर्न सकेका छैनौं । उल्टो संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण दिन पर दिन बिग्रँदै गएको सम्बन्धित सबैले

महसूस गरेको छ र प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव समेत गर्दै आएको छ ।

ऐन नियमको व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि के कति कारणले हामीले संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई संरक्षण गर्न सकेका छैनौं भन्नेतर्फ केलाएर हेर्दा निम्न अनुसारको समस्याहरू तगारोको रूपमा देखा पर्दछन्-

(क) ठोस कार्यविधि नभएको

पुरातत्त्व विभागले मापदण्ड विपरीत निर्माण गर्नेहरू उपर कार्यवाही गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म कुनै ठोस कार्यविधि अपनाएको देखिदैन । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन अन्तर्गत कानूनी कार्यवाही गरी अनियमित घर भत्काउने हो भने ठोस कार्यविधि अपनाउनु पर्ने हुन आउँछ ।

(ख) दरबार हेरचाह ऋड्डाको प्रारूप

दरबार हेरचाह ऋड्डाको प्रारूपको व्यवस्था हेर्दा स्मारकहरूको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिई वातावरण संरक्षणलाई प्राथमिकता नदिएको देखिन्छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन अन्तर्गत कार्यवाही गर्ने हो भने दरबार हेरचाह ऋड्डाको प्रारूपलाई सुदृढीकरण गरी अर्धन्यायिक संस्थाको प्रारूपमा परिवर्तन गर्न अत्यावश्यक छ ।

(ग) स्थानीय हाकिमको जिम्मेवारी अनुसार जनशक्ति, स्रोत तथा साधनको अभाव

पुरातत्त्व विभागले दिएको आदेश नमानी निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गरेको घर वा भवनलाई स्थानीय हाकिमले पैंतीस दिन म्याद दिई भत्काउने आदेश दिन सक्ने र सो म्यादभित्र नभत्काएमा स्थानीय हाकिमले त्यस्तो घर भत्काउन सक्नेछ भन्ने कानूनमा व्यवस्था भएको छ । उक्त व्यवस्था काठमाडौं उपत्यका बाहिर अत्यावश्यक छ, तर उपत्यकाभित्र सम्भव छैन । जोसुकैलाई उक्त अधिकार भए तापनि आवश्यक जनशक्ति, स्रोत तथा साधनहरूको स्थायी व्यवस्था हुनु अत्यावश्यक छ । उपत्यकाको सन्दर्भमा स्थानीय प्रशासनको व्यस्ततालाई ध्यानमा राख्दा उक्त अधिकार या त पुरातत्त्व विभागमा नै हुनु पर्दछ या त नगर विकास समितिलाई सुम्पनु पर्छ ।

पशुपति क्षेत्रको हकमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको व्यवस्था गर्न बनेको ऐनको दफा १७ अनुसार समितिले गर्नुपर्ने कार्य काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिले गर्नेछ भनी नयाँ घर निर्माण, मर्मत, सुधार इत्यादि कार्यको सिफारिश गर्ने, नियन्त्रण गर्ने, सार्थ मापदण्ड विपरीत निर्माण गर्नेलाई नगर निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन, २०२९ अन्तर्गत कानूनी कार्य-वाही गर्ने जिम्मेवारी समेत सुम्पेको छ ।

(घ) कुन ऐन अनुसार कार्यवाही गर्ने ?

मापदण्ड विपरीत अथवा स्वीकृत नक्सा विपरीत भए गरेको निर्माण कार्यको कार्यवाही कसले र कुन ऐन अन्तर्गत गर्ने, स्पष्ट भएको देखिँदै, नगर पञ्चायतले नगर पञ्चायत ऐन अन्तर्गत गर्ने हो कि नगर विकास समितिले नगर विकास ऐन अन्तर्गत गर्ने हो वा पुरातत्व विभागले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन अन्तर्गत कार्यवाही गर्ने हो- सजायको हद यी तीनै ऐनमा फरक फरक हुनाले प्रायःजसो अनियमित निर्माणकर्ताहरू नगर पञ्चायतको शरणमा जाने गर्दछन् ।

(ङ) ठाडो कार्यवाहीको व्यवस्था नभएको

प्रायःजसो मापदण्ड विपरीत निर्माण गर्ने वा स्वीकृत बिना नै निर्माण गर्ने व्यक्तिहरूलाई पुरातत्व विभागले तथा नगर विकास समितिले समयमा निर्माण कार्य रोकी उपस्थित हुन आदेश दिने गरेको छ, तापनि उपस्थित नै नभई निर्माण कार्य चालू राख्ने वा उपस्थित भएर कार्यवाही हुँदाहुँदै पनि निर्माण कार्य चालू राखेको पाइन्छ । एकातिर कार्यवाही चलि राख्ने अर्कोतिर निर्माण कार्य भने चालू नै रहने हुनाले अन्य सम्बन्धित व्यक्तिहरू पनि हतोत्साहित नभई प्रोत्साहित हुने गरेको देखिन्छ । यदि समयनै सम्बन्धित व्यक्तिलाई थुनछेक गर्न सकेको भए अनियमित निर्माण कार्य गर्नेहरू प्रोत्साहित हुने थिएनन् । थुनछेक वा ठाडो कार्यवाही न त नगर विकास समितिले गर्न सक्दछ न त पुरातत्व विभागले गर्न सक्दछ । यी दुवै निकायहरू आफ्नै आँखा अगाडि जबर्जस्ती स्वीकृति विना वा स्वीकृति विपरीत निर्माण भएको हेरी बस्न बाध्य भएका छन् । खासगरी काठमाडौं उपत्यका स्थानीय

प्रशासनको पनि आफ्नै व्यस्तताले गर्दा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन सकेको देखिँदैन ।

(च) समय लाग्ने कानूनी कार्यवाही

कानूनको कुरा गर्ने हो भने अनियमित निर्माण गर्ने घरलाई ठाडो कार्यवाही नगरी कानूनी कार्यवाही नै गर्नु पर्ने हुन आउँछ र जहाँसम्म नगर विकास समिति-को प्रश्न छ- संरक्षित स्मारक क्षेत्र वरिपरि पुरातत्व विभागको स्वीकृत बिना वा निर्देशिका विपरीत निर्माण गरेका प्रायःजसो सबै व्यक्तिहरूलाई कार्यवाहीमा राखेको छ वा कार्यवाही गरिसकेको छ । प्रायःजसो कार्यवाही भइसकेकाहरूको हकमा नियमित हुन सक्ने निर्णयहरूमा जरीवाना गरी नियमित गराउन समय दिइएको छ भने नियमित नै हुनसक्ने खालका निर्माण कार्यहरूमा अनियमित भाग जति भत्काउने र बढीमा ६ हजार रुपैयाँसम्म जरीवाना गर्ने गरेको छ । नगर विकास समितिले भत्काउन निर्णय गरेका सबै व्यक्तिहरूले ऐनमा व्यवस्था भए अनुसार श्री ५ को सरकारमा पुनरावेदन दिएका छन् र पुनरावेदनबाट पनि हारेका व्यक्तिहरूले सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरेका छन् । सर्वोच्च अदालतमा पुगेपछि प्रायःजसो मुद्दाहरू सम्बन्धित व्यक्तिहरूले जित्ने गरेको छ । एकातर्फ कानूनी कार्यवाही गर्दा समय बढी लाग्ने अर्कोतर्फ सम्बन्धित व्यक्तिहरूले मुद्दा जित्ने कैयौं उदाहरणहरूले गर्दा निर्माणकर्ताहरू झन् प्रोत्साहित हुने गरेको छ ।

(छ) सम्बन्धित निकायहरूका बीच समन्वयको अभाव

ऐनले संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने अधिकार पुरातत्व विभागलाई तथा केही हदसम्म नगर विकास समितिलाई दिइए तापनि अन्य विभिन्न निकायहरू छन् जसको भूमिका पनि महत्वपूर्ण छन्, तर ती निकायहरू बीच न त नगर विकास समितिले न त पुरातत्व विभागले समन्वय स्थापना गर्न सकेको छ ।

(ज) विद्यमान मापदण्ड व्यावहारिक तथा पर्याप्त नभएको

मापदण्ड अनुसार भवनहरू निर्माण नहुनाको एक

मुख्य कारण विद्यमान मापदण्ड व्यावहारिक तथा पर्याप्त नहुनु पनि हो । नगर विकास समितिको प्रचलित मापदण्ड (काठमाडौं र ललितपुरको) ले संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षणमा खास सहयोग गर्दैन, सोही प्रकारले पुरातत्व विभागबाट तयार गरिएको मापदण्ड पनि व्यावहारिक तथा पर्याप्त देखिदैन । उदाहरणको लागि काठ, झिङ्गटी जस्ता पारम्परिक सामग्री प्रयोग हुनु पर्छ र 'क' तथा 'ख' क्षेत्रमा कुनै अवस्थामा सिमेन्ट, लोहा जस्ता आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गर्न पाउने छैन भन्ने नियम कतिको व्यावहारिक हुन्छ । के हामीले यी नियमहरू प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न सक्छौं ? के काठ तथा झिङ्गटी सजिलैसंग बजारमा उपलब्ध छ ? के काठ तथा झिङ्गटी अन्य निर्माण सामग्रीहरूभन्दा सस्तो छ ? यी सबै प्रश्नहरूको हामीले स्पष्ट जवाफ दिन नसक्नुजेल प्रस्तावित नियमहरू पनि प्रभावकारी हुन सक्दैन । के पारम्परिक नेपाली शैलीको घर बनाउन आधुनिक निर्माण सामग्री विना सम्भव छैन ? हाल लागू भइरहेको नगर विकास समितिको मापदण्डले १०० प्रतिशत जमीन ओगट्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । पुरातत्व विभागले तयार गरेको मापदण्डले यस सम्बन्धमा केही सोचेको देखिदैन । सोही प्रकारले यी मापदण्डहरूले Set back तथा अनिवार्य सुविधाहरूको सम्बन्धमा केही उल्लेख गरेको पाईँदैन । मापदण्डमा उल्लेखित प्रत्येक नियमहरूको ठोस आधार हुनु पर्दछ ।- सोही प्रकारले प्रत्येक प्रश्नको जवाफ हुनु पर्दछ । संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई असर पार्ने खालका अन्य धेरै क्रियाकलापहरू छन् जसलाई निषेध गर्नेबारे हालसम्म सोचिएको देखिदैन ।

(अ) प्रचार-प्रसारको कमी

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा प्रचार-प्रसारको कमी स्पष्ट रूपमा देखापरेको छ । संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र बस्ने व्यक्तिहरूले यस क्षेत्रमा लागू भएका मापदण्डहरू तथा निषेधित क्रियाकलापहरूबारे जानकारी तथा यस क्षेत्रको महत्त्वबारे जानकारी नहुँदा पनि अनियमित कार्यहरू हुने गरेको छ ।

(ब) नगर पञ्चायत मार्फत नक्सा सम्बन्धित

हेरचाह अड्डामा पठाउनुपर्ने

यस प्रक्रियाले गर्दा नक्सा पास गर्ने समय धेरै लाग्ने तथा सम्बन्धित व्यक्तिले अनावश्यक झन्झट हुने महसूस गरी नक्सा पास नै नगरी आफूखुशी निर्माण गरेका छन् ।

(ट) स्रोत, साधन तथा जनशक्तिको कमी

विद्यमान स्रोत, साधन तथा जनशक्तिको कुरा गर्ने हो भने संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा न त पुरातत्व विभाग नै सक्षम छ न त नगर विकास समिति नै । यदि कथं कदाचित घर भत्काउनु परेमा यी दुवै निकायहरूसंग न त कुनै व्यक्ति छ न त केही मेशीनरी औजार नै छ ।

(३) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण

संरक्षण कार्यमा संलग्न निकायहरू

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा धेरै निकायहरूको भूमिका भए तापनि हाल पुरातत्व विभाग तथा नगर विकास समितिको मुख्य भूमिका रहेको छ र पुरातत्व विभाग नगर विकास समिति तथा यस अन्तर्गतका कार्यालयहरूले आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म संरक्षण कार्यमा संलग्न रहेको देखिन्छ । अन्य संलग्न निकायहरूमा स्थानीय प्रशासन तथा नगर पञ्चायतहरू देखापरेका छन् ।

स्मारकहरूको संरक्षण गर्ने कार्यमा पुरातत्व विभागलाई शायद कुनै अन्य निकायको सहयोगको आवश्यक नपर्ला, तर वातावरण संरक्षण भन्नासाथ पुरातत्व विभागले मात्र गरेर सम्भव देखिदैन, वातावरणलाई नै प्रतिकूल असर पर्ने खालका निर्माणकार्यहरू भए गरेको सम्बन्धमा पुरातत्व विभागले प्रहरी, स्थानीय प्रशासन, नगर विकास तथा नगर पञ्चायत इत्यादिमा सहयोगको लागि पत्राचार गरे तापनि निर्माणकतलि जबर्जस्ती निर्माण गरेर वातावरणलाई नै बिगार्दै गएको विभिन्न उदाहरणहरू छन् । नगर पञ्चायत वा नगर विकास समितिले कार्यवाही गरी दण्ड जरीवाना समेत गरी घर

भत्काउने निर्णय गरे तापनि श्री ५ को सरकारमा पुन-
रावेदन दिन सक्ने, पुनरावेदनबाट हारे पनि रीट दिन
सक्ने भएको हुनाले सम्बन्धित मन्त्रालय तथा सर्वोच्च
अदालत समेत यस वातावरण संरक्षण कार्यमा संलग्न
भएको मान्नु पर्दछ ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने
कार्यलाई महत्त्व दिई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन
गर्ने हो भने सम्बन्धित प्रत्येक व्यक्ति तथा निकायहरूले
आ-आफ्नो दायित्व बुझ्नु पर्दछ र सो दायित्व प्रभावकारी
रूपमा निभाउनु समेत पर्दछ ।

(४) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षणसंग सम्बन्धित निकाय तथा व्यक्तिहरू

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण
कार्यमा पुरातत्त्व विभागको मुख्य भूमिका रहे तापनि
अन्य धेरै निकाय तथा व्यक्तिहरू छन् जसले आ-आफ्नो
भूमिकाहरू प्रभावकारी रूपमा निभाउनु पर्दछ । सरसर्ती
हेर्दा निम्न अनुसारका व्यक्ति तथा निकायहरू संरक्षित
स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण कार्यसंग प्रत्यक्ष वा
अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन् ।

- १) पुरातत्त्व विभाग
- २) नगर विकास समिति
- ३) नगर पञ्चायत
- ४) स्थानीय प्रशासन
- ५) निर्माण सामग्री आपूर्ति गर्ने संस्थानहरू, जस्तै- इँटा
टायल कारखाना, टिम्बर कर्पोरेशन इत्यादि ।
- ६) ट्राफिक प्रहरी
- ७) डिजाइनर
- ८) सम्बन्धित व्यक्ति ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने
कार्यमा माथि उल्लेखित सबै निकायहरू वा व्यक्तिहरूको
आ-आफ्नो स्पष्ट भूमिकाहरू छन् । सबैको आ-आफ्नो
दायित्व छन् र ती दायित्वहरू पूरा गर्ने अति महत्त्वपूर्ण
छन् । धेरैजसो निकायहरूका भूमिकाहरू एक अर्काको
पुरकको रूपमा रहेका छन् । सबै निकायहरू आ-आफ्नो

दायित्व पूरा गरेमा संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण
संरक्षण गर्न जरूर पनि सम्भव हुनेछ । तसर्थ प्रत्येक
निकायहरूले आ-आफ्नो दायित्व बुझी सो अनुसारको
भूमिका निभाउनु जरूरी छ । मेरो आफ्नो विचारमा
माथि उल्लेखित निकायहरूको दायित्व निम्न अनुसार हुनु
पर्ने देखिन्छ ।

(१) पुरातत्त्व विभाग

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने
कार्यमा मुख्य भूमिका निभाउने ।
- (ख) सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय कायम
राख्ने ।
- (ग) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको लागि नगर पञ्चायत तथा
नगर विकास समितिको सहयोगलाई विस्तृत तथा
व्यावहारिक मापदण्ड बनाउने (निर्माण तथा
वातावरणसंग सम्बन्धित क्रियाकलापसम्बन्धी) ।
- (घ) मापदण्ड अनुसार नक्सा सिफारिश गर्ने कार्य नगर
विकास समितिलाई सुम्पने ।
- (ङ) अनियमित निर्माण कार्य गर्नेहरू उपर आवश्यक
संस्थागत विकास गरी मातहतका कार्यालयहरू-
मार्फत् कार्यवाही गर्ने वा नगर विकास समितिलाई
नगर विकास ऐन, २०४५ अन्तर्गत कार्यवाही गर्न
दिने (पशुपति क्षेत्र विकास समितिले गरे झैं) ।
- (च) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको नक्सा तथा मापदण्डहरू
प्रत्येक स्मारक क्षेत्रमा टाँग्ने तथा संरक्षित क्षेत्रको
महत्त्वबारे प्रचार-प्रसार गर्ने ।
- (छ) प्रत्येक वर्ष सबैभन्दा राम्रो घर बनाउनेलाई
पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।
- (ज) विभागमा डिजाइन यूनिट खडा गरी नक्सा बना-
उनमा सहयोग गरिदिने ।
- (झ) सम्भव भएसम्म विद्यमान घरको शैली यथावत
राखी मर्मत सम्भार गर्न आर्थिक सहयोग उपलब्ध
गराउने ।
- (ञ) महत्त्वपूर्ण तथा संवेदनशील घर तथा जग्गा श्री ५
को सरकारको स्वामित्वमा राख्ने, साथै मर्मत-
सम्भार गर्न नसक्ने वा नचाहने तथा अनियमित
निर्माण गरेका घरहरू श्री ५ को सरकारको
स्वामित्वमा राख्ने ।

यस कार्यको लागि श्री ५ को सरकार तथा कर्मरेषनहरूले काठमाडौं उपत्यकामा कार्यालय भवन निर्माण तथा भाडामा गर्ने खर्चलाई परिचालन गर्न सकिन्छ ।

(ट) गोष्ठी, तालीम आदिको व्यवस्था गर्ने ।

(२) नगर विकास समिति

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको मापदण्ड बनाउन पुरातत्त्व विभागलाई सहयोग गर्ने ।
- (ख) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको भौतिक योजनाको प्रारूप तयार पार्ने जसले विभिन्न निकायहरूको लागि आधार नक्साको काम गर्नेछ ।
- (ग) निर्माण कार्यको नियन्त्रण गर्ने तथा अनियमित निर्माण गर्नेहरू उपर कानूनी कार्यवाही गर्ने ।
- (घ) आवश्यक दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) वातावरण सुधार कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- (च) वातावरण संरक्षणमा प्रतिकूल असर पर्ने खालका क्रियाकलापहरूलाई निषेध तथा नियन्त्रण गर्ने ।

(३) नगर पंचायत

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रको नक्सा स्वीकृत गर्ने ।
- (ख) निर्माणको सन्दर्भमा हुने तेरो-मेरो सम्बन्धमा हुने झै-झगडाको निपटारा गर्ने ।
- (ग) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको मापदण्ड बनाउन पुरातत्त्व विभागलाई सहयोग गर्ने ।
- (घ) संरक्षित स्मारक क्षेत्रलाई सफासुधर राख्ने ।

(४) स्थानीय प्रशासन

- (क) संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण सुधार गर्ने कार्यको सन्दर्भमा शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गरिदिने ।
- (ख) महत्त्वपूर्ण तथा संवेदनशील घर तथा जग्गा श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा राख्न पुरातत्त्व विभागलाई आवश्यक सहयोग गर्ने ।
- (ग) अनियमित निर्माण कार्य गर्नेहरूलाई प्रहरी मार्फत् उपस्थित गराउन आवश्यक सहयोग गर्ने ।
- (घ) निषेध गरिएका क्रियाकलापहरू गर्ने व्यक्तिहरूलाई आवश्यक कार्यवाही गर्ने ।

(ङ) निर्णय कार्यान्वयन गर्न आवश्यक शान्ति सुरक्षा प्रदान गरिदिने ।

(च) प्रारम्भिक अवस्थामा नै अवाञ्छनीय निर्माण कार्य रोक्न ठाडो कार्यवाही गर्ने ।

(५) ट्राफिक प्रहरी

सवारीको आवागमन वा सवारीको आवतजावत, सवारीको पार्किङ्ग इत्यादि क्रियाकलापहरूले संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल असर पार्ने हुनाले ट्राफिक प्रहरीको वातावरण संरक्षणमा निम्न अनुसारको भूमिका हुन्छ-

- (क) वातावरणलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी स्मारक क्षेत्रभित्र सवारीको आवत-जावतको व्यवस्था गर्ने वा नियन्त्रण गर्ने ।
- (ख) वातावरणलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी सवारीको पार्किङ्गको व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) स्मारक क्षेत्रहरूलाई सधैं Traffic free गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।

(६) निर्माण सामग्री आपूर्ति गर्ने संस्थाहरू

एकातर्फ पुरातत्त्व विभागले परम्परागत निर्माण सामग्री प्रयोग गर्ने अनिवार्य गर्ने भने अर्कोतर्फ आपूर्ति हुन नसकेमा नियम प्रभावकारी नहुने हुँदा यस सन्दर्भमा निर्माण सामग्री उदगादन वा आपूर्ति गर्ने संस्थाहरूको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यी संस्थाहरूले पुरातत्त्व विभागको सिफारिशमा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र घर बनाउने व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकता दिई निर्माण सामग्री जस्तै- काठ, ईँटा, झिङ्गट्टी, टायल इत्यादि उपलब्ध गराइदिनु पर्दछ ।

(७) डिजाइनर

नयाँ भवन निर्माण, पुनर्निर्माण तथा सुधार गर्ने सन्दर्भमा डिजाइनरको भूमिका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्डको पूरा जानकारी हासिल गर्ने डिजाइनरको दायित्व हुन आउँछ । प्रचलित मापदण्ड अनुसार घर डिजाइन गरिदिने र सोको अनिवार्यता तथा महत्त्वबारे घर धनीलाई जानकारी दिने कर्तव्य डिजाइनरको हुन आउँछ । घर धनीलाई अनियमित निर्माण कार्य गर्नेबाट रोक्ने दायित्व पनि

डिजाइनरको हुन आउँछ । उदाहरणको लागि मापदण्ड अनुसार तीन तल्ला बनाउन पाउने हो भने ६ तल्लाको लागि जगको व्यवस्था गर्न उचित हुँदैन ।

(द) सम्बन्धित व्यक्ति

सम्बन्धित व्यक्तिले आफ्नो घर निर्माण गर्ने सन्दर्भमा पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्डलाई पालना गर्न आवश्यक छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ । मापदण्ड विपरीत निर्माण गरेमा घर भत्काउन सकिने दण्ड र सजायको भागी हुनुपर्ने र संरक्षित क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल असर पर्ने सक्छ भन्ने बुझ्नु अत्यावश्यक छ ।

(६) पुनरावेदन समिति तथा अदालत

अनियमित कार्य गर्नेहरूलाई सम्बन्धित निकायहरूले दण्ड सजाय गरेपछि ३५ दिनभित्र पुनरावेदन दिने तथा पुनरावेदनबाट पनि निर्णय सदर भएमा पनि सर्वोच्च अदालतसम्म मुद्दा दावी गर्ने बाटो छ । यस प्रकारले एउटा मुद्दा किनारा लाग्न निकै समय लाग्ने हुनाले एकातर्फ कार्यवाही नै भएको छैन भन्ने धारणा सबैमा हुने गरेको तथा अर्कोतर्फ अन्य व्यक्तिहरू समेत प्रोत्साहित हुने गरेको हुनाले यी निकायहरूले स्मारक क्षेत्रसम्बन्धी मुद्दाहरूको छिटो-छरिटो रूपबाट निर्णय गर्न अति जरुरी छ ।